

MÁTYUS NORBERT

Illusztrációk egy kiállításhoz?

Gárdonyi Géza *Pokol*-fordítása

Egy mostoha sorsú fordítás

1896-ban a millenniumi események közönségvonzó erejét kihasználva, valamint a Feszty-körkép vállalatánál szerzett titkári tapasztalatait újrahasznosítva Gárdonyi Géza érdekes üzleti vállalkozásba fog. Pénzügyi támogatókat szerez, majd képzőművészek segítségével megtervez és felállít a budapesti Városligetben egy összművészeti élményt nyújtó Pokol-körképet, amely a fizetővendégek számára a dantei túlvilágot próbálja fények és képek segítségével „átélhető” közelségbe hozni. Egy hatalmas, huszonkét méter magas, ideiglenes hangárszerű, de kövek és szikladarabok sokaságával és festett vásznak sűrű szövedékével berendezett épületet képzeljünk el, amelyben egy kijelölt útvonalon a dantei *Pokol* megelevenített jelenetein át vándorol és – az alkotók szándéka szerint borzong – a látogató. A körkép felállításával és megnyitásával egy időben Gárdonyi magyarra fordítja és megjelenteti az *Isteni Színjáték* első főrészét, a *Pokolt*.¹

A körkép megszületésének történetét és korabeli kulturális kontextusát Kovács Ákos kutatásainak köszönhetően jól ismerjük.² Olyan jól, hogy a vállalkozás történetének felelevenítése, az érdekesebb részletek újramondása a tudományos népszerűsítés világát is elérte. Az egri Dobó István Vármúzeum 1997-ben rekonstrukciós és dokumentációs kiállítást rendezett a körképről, majd különböző tudományos és szórakoztató sajtótermékek mesélték újra – mindig Kovács

1 Dante ALIGHIERI, *A Pokol*, ford. GÁRDONYI Géza (Budapest: Singer és Wolfner, 1896).

2 Kovács Ákos, *Két körkép* (Budapest: Sík Kiadó, 1997). A kötetből tudjuk meg azt is, hogy a „körkép” kifejezés nem pontos arra a „leginkább diorámához hasonló látványosságra”, amelyet a közönség a Városliget szélén láthatott. „Ezt a látványosságot voltaképpen olyan színpadként kell elképzelnünk, amelyen két egymást rövid időn belül váltó jelenetet láthatott a közönség.” (107.)

Ákos eredményei alapján – a körkép megszületésének, korabeli fogadtatásának és a hozzá kapcsolt *Pokol*-fordításnak a történetét.³

A *Pokol*-körképnek szentelt figyelem azonban csak felszínes módon terjedt ki Gárdonyi *Pokol*-fordítására. Bár a korabeli néhány recenzió⁴ kívül Kaposi József 1911-ben – Dante magyarországi jelenlétét bemutató könyvében – ismertette a fordítást,⁵ Kovács Ákos monográfiája pedig röviden vázolta a fordítás jellemzőit,⁶ ezen kívül sem a Gárdonyiról, sem a Dantéről szóló munkák nem foglalkoztak vele; és ha igen, sokszor abban sem volt köszönet. Kispéter András Gárdonyi-monográfiája alig pár sort szentel a fordításnak, azt is hibásan: azt állítja, hogy Gárdonyi megtanult olaszul és így fordította Dantét, holott a kiadvány előszava világosan elmondja, hogy Gauss Viktor előzetesen nyersfordítást készített Gárdonyi számára, és ő ez alapján dolgozott.⁷ Sárközy Péter több helyütt is azt írja, hogy Gárdonyi prózában fordította Dante művét, holott verses fordításról van szó: ötös jambus a mérték, sőt, bár a magyar szöveg nem rímel konzekvensen, jól látszik, hogy a fordító keresi a sorvégi összecsengést, számos részlet rímesnek hat.⁸ Szauder József pedig – akinek a 19. századi magyar Dante-kultusz és fordításirodalom kismonográfia terjedelmű és igényű feldolgozását köszönhetjük – egyetlen sort sem szentel Gárdonyi fordításának, holott a század folyamán Gárdonyival együtt mindössze négy fordító adott ki legalább egy főrészt magyarul az *Isteni színjátékból*, vagyis egy három ívnyi terjedelmű összegző tanulmánytól elvárható lett volna legalább egy rövid bemutatás.⁹ És sajnos én magam sem írtam egy szót sem Gárdonyi munkájáról a Babits *Pokol*-fordításának szentelt monográfiámban, holott egy egész fejezetet szántam az elődök bemutatásának.¹⁰

3 A tudományos recepcióra példa: H. SZILASI Ágota, „Textus et pictura: A Pokol-körkép 1896”, *Irodalmi Magazin* 2, 1. sz. (2014): 86–89. A tudományos népszerűsítés terén két online hírportálra utalok: LITVÁN Dániel, „Gárdonyi Géza óriásit bukott vállalkozása”, *Index*, 2015.06.29, http://index.hu/tudomany/tortenelem/2015/06/29/a_pokol_sem_volt_ismeretlen_gardonyi_gezának/; VINCE Miklós, „A Pokolból nőtt ki a magyar kerékpározás és autózás bölcsője”, *24.hu*, 2020.06.13, <https://24.hu/kultura/2020/06/13/ismeretlen-budapest-velodrom-pokol-gardonyi-dante-auto-szalon-mercedes-peugeot-varosligeti-fasor-doza-gyorgy-ut/>.

4 [KAPOSI József], „Irodalom és művészet”, *Magyar Szemle* 8, 19. sz. (1896): 228; i. t. [TÁBORI Róbert], „Értesítő: A pokol: Írta Dante Alighieri: Fordította Gárdonyi Géza”, *Budapesti Szemle* 87, 235. sz. (1896): 155–156; KÉZDI[-Kovács László], „A megnyitott »Pokol«”, *Pesti Hírlap*, 1896. máj. 16., 5–6.

5 KAPOSI József, *Dante Magyarországon* (Budapest: Révai, 1911), 268.

6 KOVÁCS, *Két körkép*, 148–159.

7 KISPÉTER András, *Gárdonyi Géza* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1970), 40.

8 SÁRKÖZY Péter, „Gondolatok Dante születésének 750. és Babits Mihály *Isteni Színjáték*-fordításának 102. évfordulóján”, *Magyar Napló* 27, 9. sz. (2015): 7–15, 9; SÁRKÖZY Péter, „Dante »jelenléte« Magyarországon”, *Hitel* 34, 12. sz. (2021): 79–88, 83.

9 SZAUDER József, „Dante a XIX. század magyar irodalmában”, in SZAUDER József, *Magyar irodalom, olasz irodalom*, szerk. SÁRKÖZY Péter, 228–270 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2013).

10 MÁTYUS Norbert, *Babits és Dante: Filológiai közelítés Babits Mihály Pokol-fordításához* (Budapest: Szent István Társulat, 2015).

A felsorolt szerzőknek azonban, úgy érzem, van némi mentségük, vagy legalábbis okuk a felületességre. A szakirodalomban soha nem merült fel komolyan, hogy Gárdonyi szövege önálló fordítás, s így önálló irodalmi mű lenne.¹¹ Mindig a Pokol-körkép kontextusában került szó a fordításról, s talán ezért van, hogy az irodalomtörténészeket – érkezzenek akár Gárdonyi, akár Dante felől – nem érdekelte egy alapvetően képzőművészeti alkotás mellett létező Dante-fordítás, ami inkább „illusztrációs apparátus” és „kiállítási szöveggönyv”, semmint egy világirodalmi klasszikus magyar változata. Így válik érthetővé, hogy még a fordítás jellegzetességeinek – forrásnyelv, terjedelem, struktúra, formai jegyek – egyszerű összeírása és felsorolása is a körképet vizsgáló művészettörténész munkáját dicséri.¹²

Mindenekelőtt nézzük meg, hogy miként jött létre a „kölcsonös függés” gondolata: miért van az, hogy Gárdonyi Géza *Pokol*-fordítása mind a tudományos, mind a népszerűsítő recepcióban szinte kizárólag a *Pokol*-körkép kontextusában kerül szóba? Hogy ez így alakult, az persze Gárdonyinak is köszönhető: a fordításkötet címlapja az alapadatokon (szerző, cím, fordító, kiadó és évszám) kívül arra is figyelmeztet, hogy a szöveget „a Molnár és Trill *Pokol*-körképből vett” rajzok kísérik; az *Előszó* pedig elmondja, hogy a fordítás azért született, mert a „*Pokol* körképnek egy olcsón árulható Dante-fordításra volt szüksége”.¹³ Gárdonyi azt sugallja, hogy a fordítás nem saját jogon kéri az olvasó figyelmét, hanem már fogantatásától kezdve egy nagyobb és átfogóbb projekt része, mintegy mellékterméke egy összművészeti kulturális vállalkozásnak. A fordítás első recenzense is jelzi ezt a tényt, valamint a belőle sarjadó kritikai-értelmezési nehézséget. Kaposi József szerint Gárdonyi csak a „*Pokol*-körkép vállalatnak kívánt fordításával szolgálatot tenni”,¹⁴ éppen ezért „nevetséges dolog lenne Gárdonyival a komoly kritika hangján szóba állani”.¹⁵ Tovább erősíti ezt az értelmezést Kovács Ákos munkája, aki szerint Gárdonyi „arra vállalkozott, hogy egy, a Dante művénel rövidebb, a *Pokol*-körkép szcénáinak vizuális befogadását, megértését elősegítő anyagot adjon a látogatók kezébe. Olyat, amely szinte didaktikusan, összefoglalóan magyarázza el nekik a körkép legfontosabb látnivalóit.”¹⁶

Ha ez a fordítás nem akar a saját lábán megállni, akkor a kritika és a recepció rosszul teszi, ha önállóan elemzi, hiszen elvileg a fordítás igazi érdekessége a kör-

11 Z. Szalai Sándor és Gárdonyi József azok a szerzők, akik, igaz csak nagyon röviden és jórészt apologetikus szándékkal, de Gárdonyi *Pokol*-fordításáról mint önálló alkotásról értekeznek: Z. SZALAI Sándor, *Gárdonyi nagy útja* (Budapest: Kairosz Kiadó, 2013), 187–196 (előzőleg: *Gárdonyi műhelyében* [Budapest: Magvető Kiadó, 1970]; GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*, 2 köt. (Budapest: Dante Kiadás, 1934) 1:275. Kovács Ákos erőteljes kritikával illeti ezen értelmezést: KOVÁCS, *Két körkép*, 149.

12 Uo., 143–151.

13 GÁRDONYI Géza, „Előszó”, in ALIGHIERI, *A Pokol*, 5.

14 [KAPOSI], „Irodalom és művészet”, 228.

15 Uo.

16 KOVÁCS, *Két körkép*, 148.

kép vizuális megoldásai és az átültetés nyelvi jellemzői között kibontakozó egymásrautaltság. Eszerint olyan intermediális (vagy – Jakobson terminológiájával – interszemiotikus)¹⁷ átvitelrel van dolgunk, amelynek révén a dantei írott szöveg a festészet, szobrászat, fényképészet és irodalom hatásmechanizmusait egyaránt mozgósító ösztönművészeti alkotássá alakul. Az átvitel során interlingvális fordítás is történik (ez lenne maga a szövegfordítás), de mint csupán egyik – és talán nem is a legfontosabb – eleme az átkódolásnak. Az ösztönművészeti hatásmechanizmusban így válik a fordítás – és az irodalom – a vizuális élmények támaszává, kísérőjévé és felidézőjévé. Azaz önmagában nem érdemel értelmezői figyelmet, hiszen nem kíván autonóm irodalmi alkotásként fellépni. Kappanyos András tudományosan szabatos és általános elvet kimondó szavaival: „az interszemiotikus fordításhoz kapcsolódó interlingvális fordítás művelete a filológiai hűség vagy az eredetivel való összevethetőség kritériumait az eredeti mű autonómiájával együtt felfüggeszti.”¹⁸ Vagyis: a jelrendszerek közötti átvitel, a másik művészeti ágba történő átkódolás esetén nem kérhető számon az eredetinek való megfelelés.

Csakhogy itt nem ez a helyzet. Azt állítom, hogy Gárdonyi *Pokol*-átültetése „egyszerű” interlingvális (nyelvek közötti) fordítás, amely fogantatásának külső körülményeit tekintve természetesen erősen kötődik a *Pokol*-körképhez, de attól függetlenül is értelmezhető, sőt értelmezendő. A körkép és a fordítás kölcsönös függése szerintem tévedés, ezért a továbbiakban ezt az immár évszázados értelmezési melléfogást kívánom kijavítani. Azt fogom vizsgálni, hogy mi a viszony Gárdonyi Géza *Pokol*-fordítása és az 1896-os *Pokol*-körkép mint Dante világának ösztönművészeti megjelenítése között, és amellet fogok érvelni, hogy a *Pokol*-fordítás minden különösebb nehézség nélkül leválasztható a *Pokol*-körképről, és autonóm kulturális terméként definiálható és értelmezhető.¹⁹

17 Roman JAKOBSON, „On linguistic aspects of Translation”, in *On Translation*, ed. Reuben Arthur BROWER, 232–239 (Cambridge: Harvard University Press, 1959). Itt Jakobson megkülönbözteti az „intra-lingual”, az „interlingual” és az „intersemiotic translation” fogalmát. A cikk magyar fordítása – Roman JAKOBSON, „Fordítás és nyelvészet”, in Roman JAKOBSON, *Hang – Jel – Vers*, ford. BARCZÁN Endre és mások, 424–434 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1972) – az „átfogalmazás”, „tulajdonképpen fordítás” és „átalakítás” terminusokkal fordítja Jakobson angol szavait (426). Ahogy a mai magyar szakirodalmat böngésem, inkább az „intra-linguális”, „interlinguális” és „interszemiotikus” szavakat részesíti előnyben a tudományos diskurzus. Például: DOBOS Csilla, „Az intra-lingvális fordítás sajátosságai”, in *Docēre et movēre: Bölcsészeti- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára*, főszerk. ILLÉSNÉ Kovács Mária, 101–110 (Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012), 102–103; KAPPANYOS András, *Bajuszbögre, lefordítatlan: Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer* (Budapest: Balassi Kiadó, 2015), 289–290.

18 KAPPANYOS András, *Túl a sövényen* (Budapest: BTK Irodalomtudományi Intézet, 2021), 53.

19 Tudatos a „kulturális termék” megnevezés, mert az egy újabb kérdés, hogy Gárdonyi munkája vajon fordítás-e, vagy inkább adaptáció, átdolgozás, esetleg olyan „teremtő áttétel”, ami Kappanyos szerint a „kulturális transzfer egyik legérdekesebb válfaja”, s amit jobbára a „regiszter elmozdítása” révén ér el a fordító (KAPPANYOS, *Túl a sövényen*, 126–127). E kérdést a mostani tanulmány keretei között nem tudom tárgyalni, de jelezni kell a jelentőségét. S ha a továbbiakban (ahogy eddig is) fordításként utalok Gárdonyi munkájára, azt csak az egyszerűség kedvéért teszem.

A fordítás autonómiája

Kezdjük a legbanálisabb érvel. Abban a pillanatban, amikor külön kötetként megjelent *A Pokol*, világos volt, hogy a szöveg egy idő után önálló életet fog élni – ezt nyilván jól tudta Gárdonyi is. És bár az *Előszó* figyelmezteti az olvasót az eredeti kontextus fontosságára, a kötetbe illesztett illusztrációk pedig még meg is idézik az egykori körképet, összességében egy hagyományos szövegkiadással van dolgunk, ahol a fordított szöveg önállóan és teljesen autonóm módon megállja a helyét. Lehetséges tehát, hogy a fordítás ott és akkor gazdagabb és árnyaltabb hatást tehetett a Pokol-körkép látogatójára, ám a kötet szövege és a kiadvány tipográfiai jellemzői önálló irodalmi alkotásként is értelmezhetővé teszik: bármikor újra ki lehetne adni a fordítást a képek és a körkép kontextusára történő utalás nélkül is – a szöveg ugyanúgy működni fog. Jó példa erre az *Örökzöld* című rövid életű folyóirat, amely az első kiadás után négy évvel közölt is részleteket a fordításból.²⁰

A második érv a fentiek mintegy következménye. Ha a *Pokol*-fordítás autonóm szöveg, amelynek megértéséhez nincs szükség a körkép hatásmechanizmusára, akkor talán a körkép sem szorul a fordítás támaszára. Állításom szerint nincs olyan szoros kapcsolat a szöveg és a látvány között, mint a kötet előszava, az első ismertetések és a körképről szóló elemzések is sugallják. Persze nem tudok összehasonlító vizsgálattal szolgálni, mert bár a körképhez használt képek másolatai, a pavilon alaprajza, valamint a körkép bejárásának kalauza rendelkezésünkre áll, a látványosság valódi vizuális hatásmechanizmusa ma már nem rekonstruálható, vagyis soha nem fogjuk megtudni, hogy milyen hatást váltott ki együtt a fordítás olvasása és a körkép bejárása. Az mindenesetre árukkodó, hogy valóban van egy olyan kiadványunk, amelynek nincs létjogosultsága a körkép fizikai valósága nélkül. Ez a fent említett kalauz, a *Vezető*, egy 16 oldalas nyolcadréd füzet, ami röviden bemutatja a dioráma mint látványosság történeti fejlődését, a városligeti Pokol-körkép létrejöttének egyes fázisait, majd valódi szöveges utaskísérőként végigviszi a látogatót a Pokol-kiállítás helyszínén és leírja, hogy az adott helyen éppen mit lát, és mire figyeljen.²¹ Ez az a kiadvány, ami valódi szimbiózist alkot a körképpel; folyamatos interakciót feltételez a néző és a körkép egyes elemei között: „...fordítsuk vissza a fejünket, s meglátjuk...”, „...innen balra nézve...”, „...most még vadabb sziklák közé jutunk...”²² – olvassuk a *Vezető*-ben, s a mondatok úgy kapnak valódi értelmet, ha ott állunk a pavilonban, és valóban odafordítjuk a fejünket, ahová a *Vezető* kéri, valóban

20 GÁRDONYI Géza, „Franczeska és Paolo”, *Örökzöld* 1 (1900): 193, 202–203.

21 GÁRDONYI Géza, szerk., *Vezető a Molnár és Trill-féle Pokol-körképhez* (Budapest: Singer és Wolfner, 1896).

22 Uo., 4, 6.

balra nézünk és valóban belépünk a sziklák közé. A füzetben az instrukciók és képleírások mellett a fordításból is olvashatunk részleteket: a legfeljebb tíz, de inkább hat-nyolc sor terjedelmű idézetek összesen mintegy hetven sort hoznak Gárdonyi *Pokol*-fordításának 2430 sorából.²³ Ez azt jelenti, hogy Gárdonyi sokkal többet fordított, mint ami a körkép megértéséhez szükséges lett volna: ehhez elég volt hetven sor. Ráadásul, ha a *Vezető* segítségével végignézzük a körképben lefestett jeleneteket és megjelenített tájakat, akkor az derül ki, hogy a fordítás sokkal artikuláltabb túlvilág-képet és jelenetsort tár elénk. Gárdonyi *Pokol*-fordítása nem „didaktikus” magyarázat a körképhez, hanem éppen fordítva: a körkép lehet esetleg halvány és töredékes illusztrációja a fordításnak. És ez a kiadványban meg is valósul: a fordított szöveg folyamába illesztett képek egyszerű illusztrációkként szolgálnak, amelyek egy-egy kiemelt jelenetet képileg ábrázolnak, de azért a szövegfolyam a lényeg.

A harmadik érvem a fordítás autonómiája mellett a dramaturgiát és a narrációt érinti. A körkép és a fordítás egyaránt narrációt tár elénk. A körképben a látogató sétál végig egy jelenetsoron, amely ezáltal egyfajta történetté áll össze benne. Ugyanúgy, ahogy a fordítás és Dante eredeti műve is egy történetet mesél el. Csakhogy a körképen ábrázolt és a fordításban elmesélt történet két alapvető szempontból különbözik. Egyrészt – mint fent láttuk – mennyiségi a különbség: a fordítás sokkal több helyszíntre kalauzolja el az olvasót, több szereplőt vonultat fel, vagyis népesebb és kidolgozottabb túlvilágképet közvetít. Ám van egy ettől mélyebb, a dramaturgiát illető minőségi különbség is. Az eredeti szöveg – és az azt követő fordítás – Dante és Vergilius pokoljárását meséli el. Ezzel szemben a körkép által megjelenített történetben valójában a látogató a főszereplő, hiszen ő járja be a Pokol tájait és ő szembesül a kárhozott lelkekkel. Amennyire megállapítható, a pavilon vásznain Dante és Vergilius alakja nem is kapott helyet, a képzőművészek nem ábrázolták a két főhőst, csak a pokollakókat. Ez természetes is, hiszen a körkép alap gondolata szerint a látogató volt Dante, a *Vezető* című füzet pedig Vergilius. S ebből az is következik, hogy a *Vezető*-ben olvasható, a vásznon lefestett jeleneteket illusztrálni hivatott fordítási-dézetek mindig leíró szövegrészleteket hoznak, olyanokat, amelyekben egy-egy bűnőscsoport vagy túlvilági táj bemutatása történik, de Dante és Vergilius nem lép színre.²⁴ Mindez olyan elemi diszkrepancia a fordítás és a körkép között, ami

23 Valójában 170 sornyi szöveg van *A Pokol*-ból a *Vezető*-ben, ám 100 sort önmagában a füzetet lezáró Ugolino-jelenet tesz ki, ami így némiképp zavaró is a füzet olvasásakor. Addig instrukciók, leírások és rövid versidézetek váltogatták egymást, majd hirtelen, minden magyarázat nélkül, kapunk egy 100 soros – és a 16 oldalas füzetben 4 oldalt kitevő – versidézetet. Az sem világos, hogy miért éppen ez a jelenet kapott kiemelt jelentőséget. A legegyszerűbb magyarázat, hogy a füzet végét valahogy ki kellett tölteni, és erre jó módszernek látszott egy hosszabb részlet – mintegy figyelemfelkeltő mutatványként – a fordításból.

24 Természetesen az Ugolino-jelenet fordítása kivételt képez.

nem csupán ellentmond egymásrautaltságuk tételezésének, hanem nyilvánvalóvá teszi különállásukat és autonómiájukat.

Végül vessünk egy pillantást Gárdonyi *Pokol*-szövegére és a körkép megszületésének történetére. Kovács Ákos kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy Gárdonyi a körkép látványtervének kidolgozásakor egyáltalán nem a saját, a hangár építésének megkezdésekor és a koncepció kidolgozásakor még csak tervben lévő fordítását használta, hanem Szász Károly 1885-ban megjelent *Pokol*-fordítását. Az egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum őrzi Szász Dante-fordításának azt a példányát, amelyet Gárdonyi sűrűn jegyzetelt, s amiből „piros ceruzás aláhúzásaival szinte rendezői szöveggel csinált”.²⁵ Eszerint az igazán érdekes összehasonlító feladat a körkép és Szász fordításának összevetése lehetne. (De amint látni fogjuk, egy ilyen vizsgálattól sem várnék sokat.) Ha megvizsgáljuk az aláhúzásokat és kiemeléseket a Gárdonyi birtokában lévő Szász *Pokol*-fordításban, akkor azt látjuk, hogy ezek valóban a vizuális megjelenítésre alkalmas szövegrészek. Ma már nem bizonyítható, de elképzelhető, hogy a körkép látványtervéhez ezen kiemelések is hozzájárultak. Ám ha megnézzük ugyanezen szöveghelyeket Gárdonyi fordításában – mármint azokat, amelyeket Szász fordításában aláhúzott –, akkor azt tapasztaljuk, hogy sokszor éppen ezen helyeken elnagyolt, félreérthető, vagy az eredetit félreértő a fordítás. Gárdonyi például Szász *Pokol*-fordításában aláhúzza a IV. énekben – a keresztleetlen lelkek között a Pokol tornácán – az „Egy szép kastély aljához értünk ottan” sort (106), majd a saját fordításából éppenséggel kihagyja ezt a részt, vagyis nem tudjuk meg, hogy van itt egy kastély. Sőt, mivel ugyanebben az énekben a „ma passavam la serva tutavia / la serva, dico, di spiriti spessi” sorok fordításakor (65–66) – melyeknek Szásznál pontos fordítását olvashatta: „S menénk az erdő sűrűsége közbe / (Értvén az árnyak sűrű erdejét)” – a második (vagyis 66.) sort félreérti, s úgy tűnik, hogy egy igazi erdőben bolyong Dante és Vergilius: „A míg beszélt végigmentünk az erdőn, / S a lelkek közt, a kik itt búsan élnek.”²⁶ Gárdonyi tehát kastély helyett erdőbe helyezi a jelenetet. Sajnos nem tudjuk, hogy a körkép az adott helyen kastélyt vagy erdőt jelenített meg, de azt gondolom, hogy egyiket sem. A *Vezető* alapján következtetek erre, mert az adott helyről így fogalmaz: „csak a keresztleetlen pogányok vannak közömbös helyen, mint ez később egy másik, jobb oldal felől eső sziklanyíláson át látható”.²⁷ Sajnos a kalauz a későbbiek során nem tér vissza a kérdéshez, vagyis nem mondja el, hogy pontosan hol is kellene jobbra nézni, és azt sem, hogy mit láthatna ott a látogató, de a „közömbös” jelző alapján okunk lehet feltételezni, hogy sem erdőt, sem kastélyt.

25 Kovács, *Két körkép*, 121.

26 ALIGHIERI, *A Pokol*, 23. Mivel Gárdonyi nem számozza fordítása sorait, csak az oldalszámra utalok.

27 GÁRDONYI, *Vezető*, 3.

Számos hasonló, éppen a vizuális megjeleníthetőségre érzékeny szöveg helyen téveszt vagy talán inkább nem figyel Gárdonyi: már a szöveg legelején, amikor Dante a kelő nap sugarait látva bátorodik fel a sötét erdőben töltött éjszaka után (*Pok.* I 13–18.), Gárdonyi szerint „A hegytetőt a leereszkedő nap / Tündöklő fátyolával szőtte be.” (9.) Vagy amikor Dante és Vergilius beszállnak Phlegüasz kis hajójába (*Pok.* VIII 25–30), a jelenet lényege az, hogy az élő testben a ladikba lépő Dante súlya alatt a hajó mélyebbre merül a vízbe, mintha csak árnyak lépnének a fedélzetre, s ezért talán nehezebben is közlekedik. Ellenben Gárdonyi fordításában így kapjuk a jelenetet:

Virgil beszállt nyugodtan a ladikba
S intett nekem, hogy én is úgy tegyek,
S a ladik suhant, szinte metszve a vizet,
Hogy szinte porzott –, úgy vitt Flégiás. (42.)

Ezekon a szöveghelyeken Szász mindig pontosan fordít.

Ebből következik, hogy a körkép vizuális forrását inkább a Dante-ikonográfia vidékén érdemes keresni. És persze elég ránézni a *Pokol*-kötetben is publikált rajzokra, és végigolvasni Kovács Ákos meggyőző elemzését, s máris meggyőződhetünk, hogy a *Pokol*-körkép egykori vizuális tere, sokkal nagyobb rokonságot mutat Gustave Doré metszeteivel, mint akár Szász Károly, akár Gárdonyi magyar szövegével.²⁸

A fordítás célja

Miközben elképzelhető, sőt valószínű és logikus, hogy a körkép épületébe belépő látogatónak ott a kezében a *Vezető*, amelynek segítségével végigmegy a jelenetek sokaságán, egyáltalán nem elképzelhető és nem is logikus, hogy a *Pokol*-fordítást is viszi magával és azt olvassa hozzá a látványhoz. Sokkal inkább áll úgy a helyzet, hogy a körképből vett képek illusztrálják Gárdonyi *Pokol*-fordítását, semmint hogy a fordítás lenne hivatott a körképet érthetővé és befogadhatóvá tenni. Bár kicsit másképp és sokkal keményebb szavakkal, ugyanezt fogalmazza meg Kaposi József is a már idézett recenziójában:

Ennél a fércműnél sokkal nagyobb hasznára lett volna úgy a körkép-vállalatnak, mint a körképet látogató közönségnek egy prózai magyarázó füzet, mely megismertette volna a laikusokkal Dante isteni alkotását, annak tartalmát s lépten-nyomon szolgált volna a kellő magyarázatokkal, amelyek ebből a könyvből teljesen hiányzanak. A kötet kiállítása egyébként nagyon

28 Kovács, *Két körkép*, 135.

csinos s számos a Molnár és Trill-féle körképből vett rajzokkal találkozunk benne. Ezekért a rajzokért a könyvet érdemes megvenni.²⁹

Kaposi azt mondja, hogy rossz és gyenge („fércmű”) a fordítás, ellenben jók a képek. Számunkra ebben a pillanatban másodlagos az értékítélet, az a fontos, hogy Kaposi is két jól elkülöníthető munkát lát: fordítást és illusztrációt. Lehetőséges tehát, hogy a fordítás gondolata a körképből sarjadt, de végül nem mellékes, a vállalkozást csak kiegészítő ötletként valósult meg, hanem külön vállalkozásnak tekinthető. De mi a célja?

Azt hiszem, Gárdonyi jó érzéssel veszi észre, hogy hiányzik a magyar könyvpiacról egy érthető és könnyen befogadható *Pokol*-fordítás. Mint Szász Károly fordításának alapos olvasója, pontosan tudja, hogy Szász munkája régies, nehézkes és minden tudósi érdeme ellenére költőileg gyenge próbálkozás, ami a körképre betévedő, a bulvárszenzációt, a pokoli borzongást kereső látogató kezébe nem adható. Nem tudok ugyanis egyetérteni Szauder József állításával, amely szerint „Szász Károly nem csak utat tört..., hanem közérthetővé, sőt népszerűvé tett egy nehéz és addig szűk körökben kedves szerzőt és témát.”³⁰ Szász valóban „utat tört”, de fordítása révén Dante nem lett népszerűbb, pláne nem közérthetőbb. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a fordítását követően folyamatosan megjelenő újabb és újabb Dante-fordítások. Ezt pontosan érzékelte Babits Mihály is, amikor a *Nyugat*-ban először szólalt meg Dante-fordítóként. Tanulmánya hosszú és alapos Szász-kritika, melyben a költőiséget és az érthetőséget kéri számon elődjén. Majd így folytatja:

Hogy a könnyedségnek és érthetőségnek ezt a hiányát mennyire érezte mindenki, azt mutatja az a sok fordítás, mely már Szász Károlyé óta készült. Valahányszor valami okból közelebb kellett hozni a nagy költőt a közönséghez, mindig új fordítás is kellett, a Dante-körképhez a Gárdonyié, az egyetemi tanulmányok számára Cs. Papp Józsefé, a nagyközönségnek Zsigány Árpádé.³¹

Ha ez igaz, akkor úgy kell fogalmaznunk, hogy a körkép „ürügyét” kihasználva Gárdonyi egy irodalmi hiátust is be szeretne tölteni: érthetően és könnyen befogadhatóan szeretné tálalni azt a Dantét, akiben eddig a nagyközönség csak „a nehezen érthető súlyosságnak valóságos példaképét” láthatta.³²

Ez valamelyest sikerült is neki. Az imént nagyon kritikus recenzióként idézett Kaposi József, tizenöt évvel a fordítás megjelenése és az arról írott bírálata

29 [KAPOSI], „Irodalom és művészet”, 228.

30 SZAUDER, „Dante a XIX. század magyar irodalmában”, 268.

31 BABITS Mihály, „Dante fordítása: Műhelytanulmány”, *Nyugat* 5 (1912): 1:659–670, 661.

32 Uo., 660.

után összegző monográfiát ír a magyar Dante-ismeretről, s itt már sokkal megengedőbb Gárdonyi munkájával szemben; és éppen azt emeli ki, hogy

a firenzei szellemóriás nevét oly körökben is ismeretessé tette, a melyek azt másként talán sohasem hallották volna... hisz alig volt ember Budapesten, a kit a mesterségesen felcsigázott érdeklődés el ne vitt volna a Molnár-Trill-féle körképbe.³³

S a „mesterségesen felcsigázott érdeklődés” egyik áldozata éppen az ifjú Babits Mihály volt, aki az apjával nézte meg a körképet.³⁴

Kaposi értékelése még valamire figyelmeztet: ha „alig volt ember Budapesten”, aki nem ment el a körképet megnézni, akkor sok látogatóval kell számolnunk. Sok látogató pedig sok vásárló. Egyáltalán nem elhanyagolható szempont, hogy a fordítással Gárdonyi a látogatójegyen és a *Vezetőn* kívül további bevételi forrást biztosít magának. Aki eljön a körképet megnézni, talán a könyvet is megveszi. A *Pokol*-fordítás ára 50 krajcár volt,³⁵ éppen annyi, mint a körképre szóló belépő. Ez némiképp szimbolikus is: körkép és fordítás, két külön kultúrtermék, azonos áron.

33 KAPOSI, *Dante Magyarországon*, 269–270.

34 Ezt Babits mondta 1940-ben a Cs. Szabó Lászlónak adott rádióinterjújában: „Dantéről és az olasz irodalomról (Cs. Szabó László beszélget Babitscal a San Remo-díj elnyerése alkalmából)”, in *Babits hangja*, szerk. TÓTH Attila (Budapest: Hungaroton, 1984), B oldal, 5. Leírt változat: BABITS Mihály, „Itt a halk és komoly beszéd ideje”: *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, szerk. TÉGLÁS János (Celldömölk: Pazu-Westermann, 1997), 421.

35 Ez szerepel számos hirdetésben, például az *Üstökös* 1896. május 10-i számának 254. oldalán. Vö. továbbá: KOVÁCS, *Két körkép*, 149, aki tud egy forintos lenyomatról is.